

Anetta Jaworska

Wsparcie społeczne jako podstawa kapitału społecznego w warunkach wykonywania kary pozbawienia wolności

1. Wstęp

Prezentowane w poniższym artykule pojęcie kapitału społecznego definiowane jest jako swoisty zasób osobisty związany z umiejętnością czerpania wsparcia z przynależności do określonych grup społecznych: rodziny, przyjaciół, organizacji, w zakresie wzajemnego zaufania, lojalności pomiędzy członkami grupy, sieci wzajemnych zależności i wyznawanych norm. Kapitał społeczny stanowi zatem potencjał małych grup¹, w których nawiązywane są silne relacje umożliwiające realizację nie tylko indywidualnych celów jednostki, ale także celów wszystkich jej członków². Stanowi zbiór rzeczywistych oraz potencjalnych zasobów związanych z posiadaniem trwałej sieci związków opartych na wzajemności i szacunku. Jest on generowany przez sieć wzajemnych relacji, wzajemność, zaufanie i respektowanie norm. Istotą kapitału społecznego są zatem sieci społeczne oraz wzajemne relacje panujące pomiędzy członkami społeczeństwa, dzięki którym zarówno jednostki, jak i grupy mogą osiągać większe korzyści i bardziej skutecznie realizować cele³. Samo pojęcie kapitału społecznego zostało pierwotnie użyte przez Lyde Hanifan w roku 1916, a spopularyzowane na świecie w latach 80. przez Roberta Putmana oraz Jamesa Colemana, a w późniejszych latach przez Pierre'a Bourdieu i Francis Fukuyamę⁴.

1 K. Sierocińska, *Kapitał społeczny. Definiowanie, pomiar i typy*, „Studia Ekonomiczne” 2011, Nr 1 (LXVIII).

2 F. Fukuyama, *Kapitał społeczny*, [w:] L.E. Harrison, S.P. Huntington (red.), *Kultura ma znaczenie*, Kraków 2003;

3 R.D. Putman, *Samotna gra w kręgle*, Warszawa 2008.

4 Za: K. Sierocińska, *Kapitał społeczny...*

W niniejszym artykule kapitał społeczny będzie traktowany jako zasięg i charakter sieci społecznych i uznawany za ważny czynnik oceny prawdopodobieństwa powrotności do przestępstwa⁵. W odniesieniu do możliwości czerpania z kapitału społecznego w środowisku osób odbywających karę pozbawienia wolności najczęściej miejsca poświęca się rodzinie, stanowiącej kluczowy element zwiększania motywacji penitentów do zmiany dotychczasowego stylu życia. W warunkach zakładu karnego istotnym elementem kapitału społecznego jako źródła zasobów jest także personel służby więziennej (niezależnie od szczebli zawodowych i pełnionych funkcji), z którym osadzony ma kontakt fizyczny, psychiczny, a nawet symboliczny⁶.

Jednym z najważniejszych wyznaczników kapitału społecznego w warunkach wykonywania kary pozbawienia wolności jest wsparcie społeczne, czyli pomoc w zaspokajaniu społecznych, psychicznych, materialnych, duchowych potrzeb osób skazanych⁷. Do najważniejszych rodzajów wsparcia społecznego, jakie może być dostępne skazanym, należy wsparcie emocjonalne ze strony członków rodziny, przejawiające się doświadczeniem troski, opieki, życzliwości i pozytywnego nastawienia do osadzonego (traktowania go jako członka rodziny, pomimo jego pobytu w zakładzie karnym). Wśród innych rodzajów pomocy dostępnych osobom odbywającym karę pozbawienia wolności należy także wsparcie informacyjne (np. dawanie rad służących zrozumieniu własnych problemów oraz własnych zdolności do przezwyciężenia sytuacji trudnych), wsparcie instrumentalne (udzielenie bezpośredniej pomocy materialnej dla skazanych) oraz duchowe (pocieszanie i pomoc w zrozumieniu sensu istniejącej sytuacji). Jednym z podstawowych modeli wsparcia społecznego jest model efektu głównego, wynikający z założenia, że już samo podtrzymywanie więzi społecznych oraz przynależność do szerokiej sieci kontaktów społecznych (kontakty rodzinne, zawodowe, przynależność do grup wsparcia, grup hobbyistycznych, religijnych) posiada moc redukcji poziomu stresu wynikającego z sytuacji trudnych, a zatem także odbywania kary pozbawienia wolności. Tak np. w prowadzonych na świecie badaniach⁸ wykazano, że małżeństwo istotnie osłabia tendencję do popełniania przestępstw, a pozostawianie osób skazanych w związkach rodzinnych (mażeńskich i rodzicielskich) w znaczny sposób obniża ich powrotność do przestępstwa. Pomoc otrzymywana od rodziny podczas odbywania wyroku pozbawienia wolności oraz podtrzymywanie kontaktu okazuje się osłabiać skłonność do recydywy przestępczej⁹, a największą barierą utrudniającą powrót do normalności jest brak wsparcia ze strony rodziny oraz innych formalnych i nieformalnych grup społecznych.

5 D. Halpern, *Social Capital*, Cambridge 2005.

6 K. Ostrowska, *Psychologia resocjalizacyjna, W kierunku nowej specjalności psychologii*, Warszawa 2008.

7 *Ibidem*.

8 Zob. np.: R.D. King, R. Massoglia, R. Macmillan, *The Context of Marriage and Crime, Gender, the Propensity to Marry and Offending in Early Adulthood*, „Criminology” 2007, Nr 45(1), s. 33–65.

9 Wright i Wright za: A. Barczykowska, S. Dzierżyńska-Breś, M. Muskała, *Systemy oddziaływań resocjalizacyjnych Anglii i Stanów Zjednoczonych Ameryki*, Poznań 2015.

Należy przy tym pamiętać, że podstawą wykorzystania sieci społecznej jako zasobu jednostki jest nie tylko posiadanie powiązań, ale przede wszystkim subiektywne doświadczanie wsparcia ze strony innych, czyli odczucie bycia wspieranym. Świadomość tego, że w razie potrzeby można liczyć na emocjonalną i instrumentalną pomoc ze strony innych nazywane jest w literaturze spostrzeganiem wsparcia¹⁰, a ludzie posiadający wysoki jego poziom okazują się bardziej efektywni w szukaniu pomocy. Bycie pełnosprawnym członkiem społeczności wymaga bowiem od osoby konsultowania pełnionych przez siebie ról społecznych, wyrażanych norm i wszelkich form aktywności z otaczającym ją gremium społecznym. W efekcie możliwość kontaktów z innymi ludźmi, posiadającymi akceptowany społecznie system wartości (rodziną, wychowawcą, terapeutą, pracodawcą itd.), może stanowić istotny zasób osobisty człowieka, jednak dzieje się tak jedynie w przypadku, gdy posiada on ukształtowany mechanizm rozbieżności „Ja realnego” i „Ja powinnościowego”, a w przypadku naruszania norm społecznych jest w stanie odczuwać związane z tą sytuacją emocje: wstyd, poczucie winy lub przynajmniej strach przed karą.

Wśród grup społecznych mogących udzielać emocjonalnego, informacyjnego, instrumentalnego i duchowego wsparcia na pierwszym planie plasuje się rodzina skazanego. Rodzina i przyjaciele są najbardziej naturalnym środowiskiem wsparcia, które z natury powinno być najbardziej zainteresowane losem jednostki i gotowym na udzielenie jej funkcjonalnej, emocjonalnej, informacyjnej czy materialnej pomocy. Środowiska te stanowią miejsce silnej identyfikacji emocjonalnej i niezastępowane źródło wsparcia społecznego. Doniosłość rodziny wynika między innymi z pełnienia przez nią wielorakich funkcji służących rozwojowi osobowości i zaspokojeniu potrzeb wszystkich jej członków¹¹. Jest niezastępowalną grupą społeczną, kształtującą niepowtarzalność i unikalność każdego człowieka, a brak wsparcia ze strony rodziny stanowi jeden z podstawowych problemów utrudniających reintegrację przestępców¹². Przegląd dotychczasowych badań empirycznych dość jednoznacznie wskazuje, że brak rodziny (lub posiadanie rodziny o więziach dysfunkcyjnych) stanowi jedną z częściej wykazywanych charakterystyk klientów polityki reintegracyjnej. Tymczasem po osadzeniu w zakładzie karnym życie rodzinne skazanego często rozpada się całkowicie, a rozwody są najczęściej orzekane zaocznie. W przypadku, gdy osadzony nie posiada rodziny pokoleniowej lub więzy z nią zostały zerwane, a relacja związku małżeńskiego została przerwana, często pozostaje on całkowicie pozbawiony jednego

10 A. Fidelus, *Readaptacja skazanych w wolnościowych strukturach społecznych*, [w:] A. Kieszkowska (red.) *Prawda, dobro piękno. Wymiar filozoficzno-prawny i socjopedagogiczny*, Warszawa 2015, s. 454–468.

11 K. Ostrowska, *Psychologia resocjalizacyjna...*

12 A. Bałandynowicz, *Podmiotowość osoby i dobro wspólne w procesie reintegracji społecznej a system probacji*, [w:] W. Ambrozik, A. Kieszkowska (red.), *Tożsamość grupowa dewiantów a ich reintegracja społeczna*, Kraków 2012, s. 23–40.

z najważniejszych systemów wsparcia społecznego. Badania Anny Kieszkowskiej¹³ wskazują, że brak wsparcia społecznego (osamotnienie) po odbytych wyroku skazującym na karę pozbawienia wolności występuje często łącznie z brakiem celów życiowych, niską samooceną, bezradnością (wynikającą z braku pozytywnych doświadczeń) oraz destrukcyjnymi sposobami radzenia sobie ze stresem, takimi jak zachowania agresywne oraz używanie i nadużywanie środków psychoaktywnych (w tym alkoholu).

Z zaprezentowanego przez Dereka Iwamoto i współpracowników¹⁴ przeglądu badań wynika, że dla mężczyzn przebywających w zakładach karnych, bardziej znaczące jest poszukiwanie nieformalnych źródeł wsparcia (przyjaciół, rodziny, wspólnoty) niż profesjonalnej pomocy, takiej jak terapia. Wsparcie społeczne stanowi zatem istotny bufor, łagodzący skutki cierpienia psychicznego, tym samym zwiększając prawdopodobieństwo podjęcia pracy nad zmianą. Osoby, które korzystają z nieformalnych źródeł wsparcia (przyjaciół, rodziny, społeczności), zgłaszają podczas odbywania kary pozbawienia wolności mniej symptomów psychopatologii niż osoby podlegające specyficznym dla zakładu karnego terapiom, lecz pozbawione wsparcia.

2. Metody badań i grupa badana

Problem: Czy poziom wsparcia społecznego zwiększa możliwość objaśniania postaw wobec pracy wśród skazanych mających możliwość odpłatnego zatrudnienia podczas odbywania kary pozbawienia wolności?

Hipoteza: Poziom wsparcia społecznego, subiektywnie doświadczanego przez osadzonych, zwiększa możliwość przewidywania poziomu pozytywnych postaw wobec pracy mężczyzn odbywających karę pozbawienia wolności.

Operacjonalizacja zmiennych:

1. Pomiaru jawnych postaw wobec pracy dokonano przy zastosowaniu: „Skali postaw wobec pracy” (własnego autorstwa)¹⁵;
2. Pomiaru poziomu wsparcia społecznego dokonano przy zastosowaniu „Skali wsparcia społecznego” (własnego autorstwa)¹⁶.

13 A. Kieszkowska, *Inkluzyjno-katalaktyczny model reintegracji społecznej skazanych. Konteksty resocjalizacyjne*, Kraków 2012.

14 D.K. Iwamoto, D.M. Gordon, A. Oliveros, M.A. Perez-Cabello, T. Brabham, A.S. Lanza, W. Dyson, *The role of masculine norms and informal support on mental health in incarcerated men*, „Psychology of Men and Masculinity” 2012, Nr 13(3), s. 283–293.

15 Zob. A. Jaworska, *Zasoby osobiste i społeczne skazanych w procesie oddziaływań penitencjarnych*, Kraków 2016.

16 *Ibidem*.

W celu zweryfikowania hipotezy o możliwości wyjaśniania postaw wobec pracy (jako jednego z podmiotowych wskaźników udanej readaptacji społecznej) osób odbywających karę pozbawienia wolności przy pomocy poziomu otrzymywanego przez nich wsparcia społecznego – zastosowano analizy regresji liniowych. W poniższych analizach uwzględniono wyniki badań kwestionariuszowych 154 osadzonych, którzy podczas odbywania kary pozbawienia wolności podejmowali odpłatne zatrudnienie. Badania przeprowadzono na terenie Zakładu Karnego w Czarnem, wyróżniającego się na arenie jednostek penitencjarnych w Polsce znaczącą liczbą miejsc pracy dla osadzonych, wynikającą z funkcjonowania na terenie jednostki pozawięziennych podmiotów gospodarczych.

3. Analiza korelacji pomiędzy zmiennymi

Analiza dotyczy związków pomiędzy okresem zatrudnienia skazanych, ich postawami wobec pracy a poczuciem otrzymywanego wsparcia społecznego. Wartości współczynników r Pearsona zaprezentowano w Tabeli 1.

Tabela 1. Korelacje pomiędzy okresem zatrudnienia, poczuciem wsparcia społecznego a postawami skazanych wobec pracy

Zmienne	Afektywne postawy wobec pracy	Normatywne postawy wobec pracy
Okres zatrudnienia ($N=154$)	0,13*	0,52***
Wsparcie społeczne ($N=154$)	0,07	0,36**

Uwagi: ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$; współczynnik pozbawiony oznaczenia jest nieistotny statystycznie

Źródło: oprac. własne.

Okres zatrudnienia skazanych podczas odbywania kary pozbawienia wolności w zakładach karnych koreluje pozytywnie zarówno z normatywnymi, jak i autotelicznymi postawami skazanych wobec pracy, co oznacza, że im dłuższy jest okres zatrudnienia, w tym bardziej pozytywny sposób jest traktowana jako działanie przynoszące korzyść innym ludziom i źródło osobistej satysfakcji. Okres zatrudnienia skazanych najsilniej (i pozytywnie) koreluje z normatywnymi postawami wobec pracy ($r=0,52$; $p < 0,001$), a także słabo (lecz istotnie pozytywnie: $r=0,13$; $p < 0,001$) z postawami afektywnie pozytywnymi (zdolność do czerpania z pracy podstawy budowania własnej tożsamości).

Drugą rozpatrywaną zmienną jest poczucie otrzymywanego wsparcia społecznego. Ze zmienną tą korelują umiarkowanie, normatywne postawy wobec pracy ($r=0,36$; $p < 0,01$). Można zatem przyjąć, że im wyższy poziom wsparcia społecznego otrzymują skazani, w tym większym stopniu postrzegają znaczenie i wartość własnej pracy na rzecz dobra społecznego.

4. Wsparcie społeczne jako moderator postaw wobec pracy wśród skazanych mających możliwość odpłatnego zatrudnienia

W kanonie oddziaływań resocjalizacyjnych praca była obecna od samego ich początku. Obecnie powszechnie akcentowana jest użyteczna wartość pracy, jej znaczenie rozwojowe, zgodność z potencjałami oraz możliwość budowania społecznej, kulturowej i osobowej tożsamości człowieka.

W pierwszym kroku analizowano możliwość wyjaśniania poziomu normatywnych postaw wobec pracy prezentowanych przez mężczyzn odbywających karę pozbawienia wolności i mających możliwość wykonywania odpłatnego zatrudnienia, przy pomocy wsparcia społecznego otrzymywanego od rodziny i bliskich na wolności. Zastosowano krokową analizę regresji, gdzie zmienną wyjaśnianą uczyniono „normatywne postawy wobec pracy”, a jako predyktory wprowadzono krokowo: „okres zatrudnienia” osadzonych oraz poziom wsparcia społecznego. Wyniki analizy zaprezentowano w Tabeli 2.

Tabela 2. Wyniki krokowej analizy regresji dla zmiennej kryterialnej – normatywne postawy wobec pracy przy przyjęciu predyktorów w postaci: okresu zatrudnienia osadzonych oraz wsparcia społecznego ($N = 154$)

Predyktor	DR^2	B	SE	β
Krok 1	0,12***		4,28	
Okres zatrudnienia		3,36		0,32***
Krok 2 (pełny model)	0,29***		4,66	
Okres zatrudnienia		3,12		0,30***
Wsparcie społeczne		0,29		0,27***

Uwagi: DR^2 – skorygowane R^2 – współczynnik determinacji; B – niestandardyzowany współczynnik kierunkowy; SE – błąd oszacowania, β – współczynnik standaryzowany Beta; ***istotność na poziomie $p < 0,001$

Źródło: oprac. własne.

Przeprowadzona analiza regresji wielokrotnej wykazała dobre dopasowanie obu modeli $pp < 0,001$ (model I: $F(1,152) = 22,15$; model II: $F(2,151) = 19,24$). Pierwszy krok budowania modelu obejmował wprowadzenie zasadniczego predyktora mającego potencjalny związek z kształtowaniem normatywnych postaw wobec pracy – **okres zatrudnienia** i zgodnie z oczekiwaniami okazało się, że przy pomocy okresu zatrudnienia skazanych podczas odbywania wyroku można w istotny sposób wyjaśnić 12% wariacji **normatywnych postaw wobec pracy**, a błąd oszacowania wynosi $SE = 4,36$. Dodanie w drugim kroku kolejnego predyktora – **wsparcia społecznego** spowodowało, że odsetek wyjaśnianej wariacji zwiększył się do 29% ($DR^2 = 0,29$), błąd standardowy oszacowanie uległ jednak pewnemu zwiększeniu ($SE = 4,66$), a test zmiany testu Fishera okazał się istotny na poziomie $p < 0,001$.

W drugim z opracowanych modeli większą siłą wpływu okazał się odznaczać okres zatrudnienia ($\beta = 0,30$), przy słabej choć istotnej sile wpływu wsparcia społecznego ($\beta = 0,27$).

Okazało się zatem, że łączne rozpatrywanie wpływu obu zmiennych pozwala na zwiększenie możliwości wyjaśniania poziomu prezentowanych przez skazanych normatywnych postaw wobec pracy. Im bardziej stabilna i długotrwała jest możliwość wykonywania pracy oraz w im większym zakresie skazany jest otoczo-ny znaczącym wsparciem ze strony rodziny i bliskich, w tym większy jest poziom prezentowanych przez niego normatywnych postaw wobec, a zatem w tym większym zakresie uznaje, że praca powinna przynosić pożytek nie tylko osobie ją wykonującej, ale także przyczyniać się do rozwoju dobra społecznego.

Drugi element analizy dotyczył możliwości wyjaśniania poziomu autotelicznych postaw wobec pracy prezentowanych przez mężczyzn odbywających karę pozbawienia wolności w zależności od okresu ich odpłatnego zatrudnienia posiadanego wsparcia społecznego (bliskich więzi z osobami na wolności i poczucia otrzymywanego z ich strony). Wyniki analizy krokowej w zakresie możliwości przewidywania **autotelicznych postaw wobec pracy** przy pomocy wymienionych powyżej zmiennych zawarto w Tabeli 3.

Tabela 3. Wyniki krokowej analizy regresji dla zmiennej kryterialnej – autoteliczne postawy wobec pracy przy przyjęciu predyktorów w postaci: okresu zatrudnienia osadzonych oraz wsparcia społecznego ($N = 154$)

Predyktor	DR^2	B	SE	β
Krok 1	0,08*		4,81	
<i>Okres zatrudnienia</i>		1,78		0,15*
Krok 2 (pełny model)	0,14**		4,62	
<i>Długość zatrudnienia</i>		2,37		0,20**
<i>Wsparcie społeczne</i>		0,07		0,17*

Uwagi: DR^2 – skorygowane R^2 – współczynnik determinacji; B – niestandardyzowany współczynnik kierunkowy; SE – błąd oszacowania, β – współczynnik standaryzowany Beta; *istotność na poziomie $p < 0,05$; ** istotność na poziomie $p < 0,01$.

Źródło: oprac. własne.

Dane uzyskane w wyniku analizy wykazały dobre dopasowanie obu modeli. W pierwszym kroku wprowadzono do modelu zmienną **okres zatrudnienia**. Model okazał się dopasowany na poziomie $p < 0,05$, $F(1,152) = 4,15$. Rozpatrywany w pierwszym kroku wpływ okresu zatrudnienia na kształtowanie się postaw afektywnych okazał się wyjaśniać wariancję tej zmiennej na poziomie $DR^2 = 0,08$ ($p < 0,05$), co oznacza, że przy pomocy okresu zatrudnienia osadzonych można wyjaśnić 10% wariancji ich zdolności do czerpania autotelicznej satysfakcji z wykonywania pracy. Kolejny krok budowania modelu obejmował dodanie kolejnej zmiennej w postaci **wsparcia społecznego**. Dopasowanie tego modelu ukształtowało się

na poziomie $p < 0,01$ ($F(2,151) = 4,82$). Dodanie predyktora w postaci wsparcia społecznego zwiększyło istotnie poziom wyjaśnianej wariancji **autotelicznych postaw wobec pracy** do poziomu 14% ($DR^2 = 0,14$, $p < 0,01$), zmniejszył się także nieco błąd standardowy oszacowania ($SE = 4,62$), a test zmiany F okazał się istotny na poziomie $p < 0,01$.

5. Podsumowanie wyników i wnioski

Możliwość oraz długość okresu wykonywania pracy zarobkowej podczas odbywania kary pozbawienia wolności przez skazanych w szczególności zwiększa prawdopodobieństwo kształtowania pozytywnych normatywnych oraz autotelicznych postaw skazanych wobec pracy. Jednocześnie wykazano, że możliwość przewidywania pozytywnych postaw wobec pracy wśród mężczyzn odbywających karę pozbawienia wolności wzrasta, gdy jednocześnie uwzględniamy czynnik będący składową kapitału społecznego posiadanego przez skazanych – wsparcie społeczne. Kształtowanie się postawy traktującej pracę jako działanie dla dobra społecznego oraz zdolności do uznawania pracy jako autotelicznie istotniej aktywności, w równym stopniu jest uzależnione od długości ich zatrudnienia, co od wsparcia ze strony najbliższych. Kapitał społeczny okazuje się zatem czynnikiem istotnym dla możliwości osiągnięcia pozytywnych efektów oddziaływań penitencjarnych przez pracę. Wśród osób pracujących, lecz pozbawionych wsparcia ze strony rodziny, kształtowanie się pożądaných resocjalizacyjnie postaw wobec pracy jest zatem w znacznym stopniu utrudnione.

W świetle zaprezentowanych analiz – w realizacji oddziaływań penitencjarnych niezwykle zasadne wydaje się zwiększenie strategii zaangażowania wspólnot ludzkich: członków rodziny, przyjaciół, sąsiadów, współpracowników, grup hobbyistycznych i religijnych, w zakresie utrzymywania regularnych i wspierających kontaktów z osobami odbywającymi karę pozbawienia wolności. Nowe strategie oddziaływań wobec sprawców przestępstw powinny doprowadzić do zapewnienia powszechnie funkcjonujących systemów wsparcia społecznego.

Bibliografia

- Bałandynowicz A., *Podmiotowość osoby i dobro wspólne w procesie reintegracji społecznej a system probacji*, [w:] Ambrozik W., Kieszkowska A. (red.), *Tożsamość grupowa dewiantów a ich reintegracja społeczna*, Kraków 2012.
- Barczykowska A., Dzierżyńska-Breś S., Muskała M., *Systemy oddziaływań resocjalizacyjnych Anglii i Stanów Zjednoczonych Ameryki*, Poznań 2015.

- Fidelus A., *Readaptacja skazanych w wolnościowych strukturach społecznych*, [w:] Kieszowska A. (red.), *Prawda, dobro, piękno. Wymiar filozoficzno-prawny i socjopedagogiczny*, Warszawa 2015.
- Fukuyama F., *Kapitał społeczny*, [w:] Harrison L.E., Huntington S.P. (red.), *Kultura ma znaczenie*, Kraków 2003.
- Halpern D., *Social Capital*, Cambridge 2005.
- Iwamoto D.K., Gordon D.M., Oliveros A., Perez-Cabello M.A., Brabham T., Lanza A.S., Dyson W., *The role of masculine norms and informal support on mental health in incarcerated men*, „Psychology of Men and Masculinity” 2012, Nr 13(3), s. 283–293.
- Kieszowska A., *Inkluzyjno-katalaktyczny model reintegracji społecznej skazanych. Konteksty resocjalizacyjne*, Kraków 2012.
- King R.D., Massoglia R., Macmillan R., *The Context of Marriage and Crime, Gender, the Propensity to Marry and Offending in Early Adulthood*, „Criminology” 2007, Nr 45(1), 33–65.
- Ostrowska K., *Psychologia resocjalizacyjna, W kierunku nowej specjalności psychologii*, Warszawa 2008.
- Putman R.D., *Samotna gra w kręgle*, Warszawa 2008.
- Sierocińska K., *Kapitał społeczny. Definiowanie, pomiar i typy*, „Studia Ekonomiczne” 2011, Nr 1 (LXVIII).